УДК 81:39
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.14-1.51

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ Й КУЛЬТУРИ У СВІТЛІ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

SPECIAL FEATURES OF INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE IN THE LIGHT OF LINGUOCULTURAL RESEARCHES

Богуцький В.М.,
orcid.org/0000-0003-2179-9037
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Національної академії внутрішніх справ

У статті розглянуто ключові особливості взаємодії мови й культури. З'ясовано, що мова й культура тісно взаємопов'язані між собою, адже мова не може існувати за межами культури; мова відтворює сукупність духовних та моральних цінностей культури того чи іншого народу; мова є складником культури, реалізовуючи функцію відбиття й накопичення менталітету народу, його історичного досвіду, ціннісних установок, етнічних констант його характеру.

Вивчення рівнів культури й мови демонструє ізоморфізм їх будови, а тому мова – не тільки елемент культури, а й своєрідний феномен, явище, яке співвідноситься з явищем культури; мова – це ще й інструментарій культури, знаряддя, завдяки якому культура розвиває людину й залишає на ній свій слід. Долучення до культурного простору неможливе без мови, так само, як належне вивчення мови не обходиться без аналізу й усвідомлення культурної інформації.

Лінгвокультурологічні дослідження опираються на осмислення культури як своєрідного простору існування людини, який проявляє своє найповніше втілення в мові. Для нашого дослідження найбільш доцільним є ціннісний підхід до осмислення суті культури, коли всі явища культури наповнені ціннісними орієнтирами, тобто підхід, який виражає ідеал, важливий для всіх представників культури. Цінність виступає об'єднавчим елементом між культурою та мовою, оскільки лише аксіологічно забарвлені аспекти культури набувають вияву в мові, створюючи концептуальні ментальні структури.

Невідворотнім етапом розвитку мовознавства стає виникнення лінгвокультурології. Відштовхуючись від ідеї В. фон Гумбольдта та його наступників щодо мови як випромінювання духу народу, практичного духовного складника, мовознавці у своїх дослідженнях намагаються встановити виняткові ознаки взаємовпливу мови й культури, наблизитися до розуміння того, яким способом мова детермінує світогляд людини, виявити самобутність окремої культури через її мову. На перший план лінгвокультурологічних досліджень виходить аналіз особливостей взаємодії мови й культури, в якій, по суті, фіксується репрезентація концептуальних структур, притаманна етнічній людині.

Ключові слова: лінгвокультурологія, феномен культури, аксіологічний підхід, ізоморфізм, мовний концепт, мовна культура, культурні цінності.

The article deals with the key features of the interaction between language and culture. It is found that language and culture are closely interconnected, since language cannot exist outside culture; language reproduces the totality of the spiritual and moral values of the culture of a people; language is an integral element of culture, realizing the function of reflection and accumulation of the mentality of a people, their historical experience, values, ethnic constants of its character.

The study of levels of culture and language demonstrates isomorphism of their structure, and therefore, language is not only an element of culture, but also a peculiar phenomenon, the phenomenon that correlates with the phenomenon of culture; language is also a toolkit of culture, a tool through which culture develops a person and leaves his mark on him. Access to the cultural space is not possible without language, just as a proper study of the language is not possible without the analysis and awareness of cultural information.

Linguistic and cultural studies are based on the understanding of culture as a kind of space of human existence, which manifests its fullest embodiment in language. For our study, a value approach to understanding the essence of culture is most appropriate when all phenomena of culture are filled with value orientations, that is, it expresses an ideal that is important to all representatives of culture. Value acts as a unifying element between culture and language, since only axiologically colored aspects of culture gain expression in language, creating conceptual mental structures.

The inevitable stage of the development of linguistics is the emergence of linguocultural studies. Starting from Wilhelm von Humboldt's idea and his successors regarding language as radiation of the spirit of a people, practical spiritual component, linguists in their researches try to establish exceptional signs of the mutual influence of language and culture, to come closer to understanding how language determines the worldview of a person, to reveal because of his language. At the forefront of linguocultural studies is the analysis of the peculiarities of the interaction between language and culture, which, in essence, fixes the representation of conceptual structures inherent in the ethnic person.

Key words: linguoculture, cultural phenomenon, axiological approach, isomorphism, language concept, language culture, cultural values.

Постановка проблеми. Зацікавленість процесом взаємодії мови й культури має тривалу історію серед науковців. Н. Толстой відзначає, що значення мови в утворенні культури народу, народної творчості та психології ще у XVIII–XIX ст. викликала неабиякий інтерес таких визначних філософів як І. Гердер та В. фон Гумбольдт. У подальшому тема співвідношення мови та культури інтенсивно вивчалася братами Я. та В. Грімм (у XIX ст.). Міфологічна наукова школа, заснована братами Грімм, мала продовження в дослідженнях А. Афанасьєва, Ф. Буслаєва, О. Потебні та ін. [20, с. 7].

Надалі австрійська плеяда «слів і речей» «зорієнтувала проблематику «Мова й культура» курсом точного дослідження окремих частин – «цеглин» мови й культури, довівши значущість культурологічного бачення в низці царин мовознавства, в лексикології та етимології перш за все» [20, с. 7]. У 30–40х роках зароджується визначна гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, яка ґрунтується саме на ідеї неподільності та спільності мови й культури [20, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвокультурологія як окрема течія лінгвістики цілковито організувалася під кінець 90-х рр. XX ст., що знаменувало перехід сучасної антропологічної лінгвістики на нову стадію свого розвитку. Появу й подальший розвиток цього напрямку значною мірою зумовили дослідження таких відомих лінгвістів країн пострадянського простору як М. Алефіренка, Н. Арутюнової, В. Воробйова, І. Голубовської, В. Жайворонка, В. Маслової, Н. Слухай, О. Снитко, Ю. Степанова, Т. Радзієвської, В. Телії, М. Толстого, Г. Яворської та інших.

Лінгвокультурологія як сукупна сфера наукового знання про взаємовідношення і взаємозалежність мови й культури нині перебуває у фазі піднесення. Дослідники вважають, що становлення й виділення лінгвокультурології як самостійної наукової галузі нерозривно пов'язано із запитанням: складником чого є мова? Так, мова як найголовніше знаряддя порозуміння між людьми може бути елементом комунікативної взаємодії; як спосіб усвідомлення всесвіту, інформативного наповнення й міжособистісного корегування, мову можна розглядати як важіль впливу й закріплення соціальних відносин [10, с. 73]. Як стверджує А. Приходько, виділення лінгвокультурології в самостійну наукову галузь пов'язане з переосмисленням заявленого Е. Бенвеністом поєднання «мова–культура–людина» [14, с. 98]. І безпосереднє вивчення особливостей взаємодії між елементами цієї трійці формує підґрунтя для всієї проблематики лінгвокультурологічних розвідок.

Лінгвокультурологічне усвідомлення природи мови пов'язане з баченням В. фон Гумбольдта, який вважав, що мова – це дух народу, його посередник у сприйнятті та відображенні довкілля. За В. фон Гумбольдтом, мова начебто огортає народ чудодійним світлом: «<…> будь-яка мова має неповторне світобачення. Подібно до звуку, який стоїть між річчю і людиною, вся мова повністю постає між людиною і природою, що позначається на ній» [5, с. 80]. Тому лінгвокультурологічне вивчення мови є дослідженням, зорієнтованим на пошук національно-культурної специфіки мовних явищ, на виокремлення самобутніх ознак тієї чи тої культури, унікального світогляду окремого народу, способів та інструментарію концептуалізації довкілля.

Головними цілями лінгвокультурології є аналіз участі культури в побудові мовних концептів; пошук «культурних смислів» у певному елементі мовного знака; розв'язання проблеми наявності культурно-мовної обізнаності носія мови; дослідження дискурсів і концептосфери культури; формування поняттєвої установки лінгвокультурології, базуючись на класифікації наявних понять [12, с. 31–32].

Варто зазначити, що лінгвокультурологія тісно взаємодіє з когнітивною лінгвістикою, вони нерідко «конкурують» у межах новітніх лінгвістичних досліджень. Відмінність проявляється, передусім, в особливостях розміщення пріоритетів у згадуваній нами тріаді «мова – культура – людина», адже «з погляду когнітивної лінгвістики ми рухаємося від людини до культури, з точки зору лінгвокультурології – від культури до людини» [14, с. 98]. Як зауважує В. Карасик, «лінгвокультурологія – це напрям мовознавства, покликаний досліджувати культуру в мові і мову в культурі, тобто шукати закономірності мовної трансформації дійсності» [9, с. 4]. Різниця між когнітивною лінгвістикою та лінгвокультурологією чи не найяскравіше проявляється в тлумаченні сутності концепту. За наявності відмінних рис між цими лінгвістичними напрямками, А. Приходько зазначає, що «ключовим елементом обох галузей є мова, яка завжди стоїть на першому місці» [14, с. 98].

Постановка завдання. Таким чином, у рамках лінгвокультурології як окремої предметної галузі мовознавства вивчається взаємозв'язок мови й культури. Її предметом є перегукування мови і культури, їх взаємозалежність. У контексті лінгвокультурологічних розвідок мова постає як спосіб усвідомлення характерних ознак

національної культури того чи іншого народу, для вивчення аксіологічного виміру культури. Лінгвокультурологічне дослідження мовних феноменів уможливлює не лише виразне бачення суттєвих проявів культури, а й розуміння того, як культура укорінилась у мові. Поняття культури є основоположним для лінгвокультурології, тому видається доцільним дещо зосередити увагу на аналізі онтології цього явища.

Виклад основного матеріалу. Культура небезпідставно вважається одним із найскладніших понять в історії науки. Говорячи безпосередньо про дефініцію «культури», одностайності тут немає. За підрахунком американських культурологів А. Кребер та К. Клакхон з 1871 по 1919 рр. у вжитку було сім визначень культури, а з 1920 по 1950 рр. їх кількість уже сягнула 150 [7, с. 32]. П. Гуревич стверджує, що у вітчизняній літературі нараховується приблизно 400 дефініцій культури, і ця кількість не є остаточною. Це не дивує, оскільки, за словами дослідника, культура – такий же багатогранний феномен, як і сама людина. Буття людини настільки неосяжне й безкрає, що оформити його в одне визначення культури видається нереальним [7, с. 32].

Феномен культури досліджують фахівці з різних царин знання: лінгвістики, антропології, аксіології, історичної науки, соціології, філософії, культурології тощо. З огляду на це, науковці зосереджують свою увагу саме на ті сторони визначення культури, які якнайточніше відображають специфіку їхнього дослідження [7, с. 32]. Водночас очевидним є те, що історичний прогрес поняття «культура» проходив з дотриманням власної внутрішньої логіки [13, с. 341]. Спочатку усвідомлення культури просувалось від уподібнення її з усім, що було придумано людиною, до вивчення функціонування людини, її діяльності та комунікації, що створюють супротивний природному буттю надприродний рівень існування людини [13, с. 342]. Відомо, що поняття «культура» утворилося в часи античності й бере початок з латинського дієслова *colo, colere – обробляти, вирощувати*, а пізніше набуло значення *поклонятися, шанувати.* Сполучення слів, які мали переносне значення, на кшталт «культура душі», «культура розуму», «культ богів», «культ предків», з'явились трохи згодом. Наприклад, у творах Цицерона йдеться вже не про обробляння ґрунту, а про моральність. Філософ акцентував увагу на важливості духовної культури, маючи на думці, насамперед, філософію [7, с. 43–44]. Античне сприйняття культури подібне до поняття *"παιδεια" – освіченість*. У Середньовіччі поняття «культура» замінило поняття «культ», що вочевидь, зумовила теоцентрична направленість усіх сфер життя тогочасного суспільства. Отже, культ як прояв любові до Бога був неабияк актуальний. Відродження віддає перевагу античному розумінню культури. Культуру осмислюють як діяльну творчу основу людини, покликану гармонійно розвиватися та самовдосконалюватись [5, с. 44–45]. Як твердить П. Гуревич, термін «культура» наповнюється теперішнім значенням у XVII ст. [5, с. 45]. Так філософ-просвітитель С. Пуфендорф у своєму творі «Про право природне» (1684) пояснює культуру як супротивне до «природного стану» [13, с. 342].

Уже з XVIII ст. з'являються різні точки зору на сприйняття та розуміння культури. Просвітителі Франції розглядали культуру як прогресивний рух розуму людини і всього живого, на відміну від неуцтва та грубості. Просвітники, романтики і класичні ідеалісти Німеччини визначали культуру як процес змін філософського, естетичного, морального, правового й політичного світогляду людини, що сприяють розвитку людства загалом. З кінця XIX й початку XX ст. явища культури вже осмислюються з огляду на здобутки етнології, семіотики й антропології тощо. На ґрунті нового бачення культурних феноменів з'являються міждисциплінарні напрями: структуралізм, структурна антропологія, соціальна антропологія й культурна антропологія [13, с. 341].

Хоч й існує чимало тлумачень культури, проте вона так чи інакше стосується всіх без винятку сторін життя людини. Буття людини неможливе за межами культурного простору. Отож у нашому розумінні культура є винятковим феноменом існування людства, який відображає світ людини з його матеріальними й духовними проявами. Чітко розкриває й відбиває суть культури формулювання В. Телії: «культура – це система поглядів на життя і сукупність поглядів на світ, що мають семіотичну сутність» [19, с. 222]. Так само вдалим є визначення філософського енциклопедичного словника: «Культура – це своєрідна система прийомів забезпечення і сприяння людській життєдіяльності, котра проявляється у здобутках матеріальної й духовної праці, в накопичених соціальних нормах й інституціях, в моральних цінностях, у спільному поводженні людей із природою, у ставленні до самих себе та до інших» [21, с. 292].

Щодо співвідношення понять «культура» й «цивілізація», то нерідко вказують на їх несхожість та протилежність. Варто зазначити, що ключова несхожість цих явищ проявляється в тому, що сприйняття цивілізації неодмінно пов'язують з економічним, матеріальним, технічним розви-

тком людей. У той же час поняття культури має аксіологічне забарвлення, адже моральні пріоритети певної культури позначаються як на окремій людині, так і на всьому соціумі. Із цього приводу Т. Іглтон зазначає, що з кінця XIX ст. закріпилась норма порівнювати категорії культури й цивілізації. Так, «цивілізація <…> розуміється як відірвана від дійсності, відчужена, несвідома, утилітаристська й така, що перебуває в залежності від <…> віри в матеріальне процвітання; культура має внутрішню єдність, їй властива нерозривність <…>, оцінка самої себе, збірність. Отже розбіжності між культурою й цивілізацією у своїй основі містять конфлікт традиції і сучасності» [8, с. 22].

Якраз аксіологічність як найголовніша ознака культури та її вияви в мові першочергово цікавлять лінгвістів, оскільки дослідження особливостей мовного представництва ціннісної картини світу є одним із завдань лінгвокультурології [2, с. 22]. Важко не погодитись із думкою Г. Слишкіна, який вважає, що для лінгвістичного аналізу найприйнятнішим є аксіологічний спосіб визначення культури, витоки якого сягають ідей філософів баденської школи В. Віндельбанда та Г. Ріккерта [18, с. 26]. На думку прихильників такого підходу, всі прояви культури містять у собі якусь цінність, визнану людиною. Задля такої цінності певні явища або створюються, або вдосконалюються людиною [15, с. 55]. В. Віндельбанд зазначає, що окреме суспільство формує систему своєї культури внаслідок виокремлення й усвідомлення тих аспектів життя, які становлять підґрунтя його буття [3, с. 252], тобто відшукує те, що є найціннішим, та розглядає його як ідеал своєї культури. Беручи до уваги аксіологічний підхід «культура є направленість, і неодмінно направленість до ідеалу, і саме до ідеалу значнішого, аніж ідеал окремої людини – до ідеалу суспільного. Ідеал може бути різноманітним. Він може бути виключно духовним: блаженством, наближенням до божества <…>; ідеалом може бути обізнаність у чому-небуть <…>. Ідеал може бути суспільним <…>, але повсякчас – ідеалом співдружності… Ідеал безпосередньо для представника культури постійно є благом. Благо всієї спільноти, тут чи деінде, зараз чи згодом» [22, с. 34]. Саме сукупність культурних цінностей визначає неповторність та неподільність тієї чи іншої культури [16, с. 47]. Отримати доступ до системи цінностей духовної культури можна й за допомогою мови через аксіологічно марковані концепти, які є втіленням культури.

Культура для нас є цікавою в контексті її взаємодії та взаємозалежності з мовою. К. Леві-Строс стверджував, що «насамперед мову можна розцінювати як витвір культури <…>, водночас мова є складовою культури, вона представляє одну з її частин <…>. Окрім цього, мову можна розглядати і як умову культури», оскільки саме через посередництво мови дитина приєднується до культури спільноти, в якій вона перебуває. Заразом мова проявляє себе як рушійна сила культури через подібність їх будови [11, с. 74]. Підводячи підсумок своїм розмірковуванням про взаємодію мови й культури, вчений стверджує, що є доцільним тлумачення мови як незвичайної основи, на якій вибудовуються певні устрої, часом вигадливіші за неї, проте схожої форми, пов'язані з культурою в багатьох фазах її буття [11, с. 74]. Е. Бенвеніст змальовує ознаки взаємозв'язку мови й культури схожим способом. Так, дослідник стверджує, що саме за допомогою мови індивідуум входить у культурний простір – «освоює культуру», тому вивчення близькості мови як із міркуванням, так і з характерними ознаками поводження людини та її взаємозв'язок із підвалинами культури уможливлюють виразніше бачення глибинних процесів виконання свідомістю своїх функцій у роботі мислення [1, с. 32].

У межах лінгвокультурології вивчається те, яким способом мова віддзеркалює культуру і як у дійсності мова поглинає культуру, тобто мова досліджується як виняткове явище культури. В зазначеному контексті доречно тлумачити поняття «культура» в термінах, які пропонує В. Телія: «культура, як і мова, – це прояви свідомості, які відтворюють світобачення людини» [19, с. 224]. Має значення те, що між культурою та мовою є діалог, а «застосування тієї чи тієї мови відповідає певному коду культури» [19, с. 225].

На думку М. Толстого, мова й культура зіставляються як частина й ціле. Хоч мова й може виступати як засіб чи складник культури, проте її доречно характеризувати і як феномен автономний щодо культури. Разом із цим, мову й культуру можна порівнювати як рівноцінні та рівнозначні явища [20, с. 7]. Проте Е. Сепір не погоджувався з наявністю зумовленого зв'язку між мовою й культурою, стверджуючи, що «культуру характеризує те, що певне суспільство робить і думає. А мова є тим, як думає це суспільство» [17, с. 193].

Як стверджує І. Голубовська, «на початок XXI ст. завдання опису «контурів культури» вже завершене» [4, с. 34], і на переконання М. Толстого, «співставлення культури й мови в цілому, а найбільшою мірою конкретної національної культури й конкретної мови, демонструє такий собі ізоморфізм їх будов у внутрішньо ієрархічному

і функціональному ракурсі [20, с. 8]. Так, поєднання культури й мови може містити в собі паралелі: книжна мова відображає елітну культуру, побутове мовлення – «третю культуру», наріччя, говірки – народну культуру, жаргон – традиційно-професійну культуру [20, с. 8].

Твердження щодо ізоморфізму структур, що спостерігається в мові й культурі, наводить на усвідомлення мови як такого собі феномену, який реально існує самостійно від культури. Це доводять слова В. фон Гумбольдта: «Мова, і не лише мова в загальному, а окрема мова, якою б вона не була, сама по собі й для себе є об'єктом, який вартий сумлінного осмислення» [6, с. 348–349]. Водночас мова – це віддзеркалення існування окремішнього народу, його національних рис, менталітету, темпераменту й сукупності моральних пріоритетів, більше того: мова – духовна суть, яку складно повністю усвідомити й розпізнати: «Мова – це споріднена духовна енергія народу, яка надприродним чином відбита в певних звуках... Уся людина не вміщується в межі своєї мови; людина є завеликою для того, що здатні передати слова; однак, вона повинна обрамлювати словами свій незримий дух, щоб закріпити його, і вживати слова як підмогу для досягнення того, що виходить за їх рамки» [6, с. 346]. Вивчення мови сприяє розкриттю духовних загадок культури того чи іншого народу. Н. Толстой зазначає, що мова є «дзеркалом народної культури, народної психології й філософії, у багатьох випадках <…> єдине джерело історії народу і його духу» [20, с. 7].

Висновки. Отже, дослідження будь-якої культури без використання даних про мову народу не є довершеним, оскільки різнобарвність мов, їх невичерпне наповнення демонструє різноманітність культур народів, їх велич і неповторність: «Мови – це ієрогліфи, в які людина поміщає світ і свою уяву; <…> завдяки різноманітності мов для нас стає досяжним багатство світу і багатство того, що ми осягаємо своїм розумом у ньому; і буття людини стає для нас просторішим, адже мови щедро обдаровують нас різними способами мислення і сприйняття» [6, с. 347].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред., с вступ. ст. и коммент. Ю. Степанова. Москва : Прогресс, 1974. 446 с.
2. Богуцький В. Основоположні категорії лінгвокультурології: категорія цінності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 58. С. 21–23.
3. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. Москва : Юрист, 1995. 687 с.
4. Голубовська І. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. Київ : Логос, 2004. 2е вид., випр. і доп. 284 с.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / под ред. и с пред. д. филол. н., проф. Г. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1984. 400 с.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. д. филос. н., проф. А.В. Гулыги и д. филол. н., проф. Г.В. Рамишвили. Москва : Прогресс, 1985. 450 с.
7. Гуревич П. Культурология : учебник. Москва : Гардарики, 2001. 3е изд., перераб. и доп. 280 с.
8. Иглтон Т. Идея культуры / пер. с англ. И. Кушнаревой. Москва : ИД Высшей школы экономики, 2012. 192 с.
9. Карасик В. Языковая матрица культуры. Москва : Гнозис, 2013. 320 с.
10. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
11. Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.
12. Маслова В. Лингвокультурология : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Академия, 2001. 208 с.
13. Новая философская энциклопедия : в 4 т. Москва : Мысль. 2010. Т. 2. 634 с.
14. Приходько А. Концепты и концептосистемы. Днепропетровск : Белая Е.А., 2013. 307 с.
15. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / общ. ред. и предисл. А. Зотова. Москва : Республика, 1998. 413 с.
16. Садохин А. Межкультурная коммуникация : учебное пособие. Москва : Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. 288 с.
17. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи / пер. с. англ. ; общ. ред. и вступ. ст. А. Кибрика. Москва : Прогресс, Универс, 1993. 656 с.
18. Слышкин Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты / дис. … д-ра филол. наук : 10.02.19. Волгоград, 2004. 326 с.
19. Телия В. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Языки русской культуры, 1996. 288 с.
20. Толстой Н. Славянская этнолингвистика: вопросы теории. Москва, 2013. 240 с.
21. Философский энциклопедический словарь / под ред. : Л. Ильичев и др. Москва : Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.
22. Хѐйзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир : эссе / сост., пер. с нидерл. и предисл. Д. Сильвестрова ; коммент. Д. Харитоновича. Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. 456 с.